

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 69-80.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE’DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

GÖKHAN TOKA*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı ve İngiltere’de XVI. yüzyılın sonundan başlayıp XVII. yüzyıl ortalarına kadar süren krizler, isyanlar ve dönüşümleri karşılaştırmalı bir tarih yaklaşımı ile analiz etmektir. Uzun bir süre Osmanlı tarihi üzerine yazılmış birçok akademik çalışmanın bir “ön kabul” olarak geliştirdiği “gerileme” tezinin, İngiltere gibi bir devletin tarihini yazarken niçin “muhteşem devrim” mahiyetinde olduğunu sorgulamak, neredeyse aynı tarihsel süreç içerisinde her iki devletinde benzer ya da farklı dönüşümler geçirip geçirmediğini belirtmek, incelemek ve bunları karşılaştırarak çıkarımlarda bulunmak ana esastır. Bunun yanında iktidarın paylaşımı ve bu paylaşımın hangi zümrelerden oluştuğu, Yeniçağ devletinin gelirlerinin nasıl dağıldığı ve bu dağılımda yöneten ile yönetilen ilişkisinin nasıl olduğuna dair gibi sorulara da cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: İsyan, Dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere Krallığı, Karşılaştırmalı tarih.

CRİSES AND TRANSFORMATIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND ENGLAND IN THE 17TH CENTURY: A COMPARATIVE HISTORY PERSPECTIVE

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the Ottoman and British XVI. century starting from the end of the century XVII. century. It is to analyze the crises, rebellions and transformations that lasted until the mid-century with a comparative historical approach. It is essential to question why the “decline” thesis, which has been developed by many academic studies on Ottoman history as a “pre-acceptance”, was the “magnificent revolution” in writing the history of a state like England, to indicate that it had undergone similar or different transformations in both states in almost the same historical process, and to examine and compare these and make In addition to this, questions such as the sharing of power and which groups this share consists of, the distribution of the income of the Early Modern state, and the relationship with the governing authority in this Distribution Will Be Asked.

Keywords: Revolt, Transformation, Ottoman Empire, Kingdom of England, Comparative History.

* Gökhan Toka, Bahçeşehir Üniversitesi, Osmanlı-Türk Araştırmaları Merkezi, Yüksek Lisans Öğrencisi, gtoka13@gmail.com.

GİRİŞ

“... ”

Oldı devletlüler etfâl sıfat

Oglan oyuncacı oldı devlet

Dikkat olınsa eger devletine

Zilleti degmez anun izzetine

...”¹

Yukarıda zikredilen dizeler bir XVII. yüzyıl şairi olan Ne’vizâde Atâyi’nin (ölm. 1636), dönemin düzenini son derece sert dille eleştirdiği Hamse’sinden bir kesittir. Bu dizeleri Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi Sultan II. Osman’ın katledilmesinden hemen sonra yazması ise son derece manidardır. Yedi iklimi kabzasına alan cihanşümul Osmanlı İmparatorluğu’nun sultanları aslında uzun süreden beri saltanatlarını tek başlarına gerçekleştiriyorlardı. Daha doğru bir ifade ile Osmanlı sultanlarının yönetimin tek merkezi olduğu düşüncesinin ne derece doğru olduğu sorusu belirtilen tarihsel süreçte aranmalıdır. Osmanlı kaynaklarının XVI. yüzyılın sonundan başlayarak nizamın bozulduğu yönündeki iddialarını tekrarlamaları hiç kuşku yoktur ki bu düşüncenin en sağlam dayanağını teşkil etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarih yazımının bugünkü durumuna genel bir bakış, kendine özgücülüğün (*particularism*) izlerini hemen belli etmektedir. Nitekim Osmanlı tarihinin diğerleriyle karşılaştırılmazlığı ve aynı şekilde ele alınmazlığının vurgulanması bakış açımızı daraltmış ve birçok yanlış anlaşılmanın -Osmanlı sultanlarının mutlak otoritesi gibi- ortaya çıkmasına neden olmuştur.² Şüphesiz bu kendine özgücülük Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihini yazmakta çağdaşı olan diğer devletler ile yapılacak bir karşılaştırma zeminini ortadan kaldırmaktadır. Osmanlılar da Avrupalı çağdaşları gibi krizler yaşayıp, bu krizleri aşma noktasında kimi zaman onlarınkine benzer, kimi zaman ise farklı bir tertip ile yaşanan krizleri sancılı da olsa atlarmaya çalışmıştır.

Osmanlı tarihçileri sık sık, örneğin *iltizam* gibi dünyanın oldukça farklı devletlerinde ve kültürlerinde peyda olan olguları yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nu etkileyen dönemsel faktörlerin bir sonucuymuş gibi ele alma eğiliminde olmuşlardır. Bu eğilim yalnızca Osmanlı uzmanlarını yanlış yöne sürüklemekle kalmamakta, aynı zamanda konunun uzmanı olmadığı halde Osmanlı’yı da içeren bir karşılaştırmalı tarih yazmak isteyenlerin karşılaştıkları açmazları daha da büyütülmektedir. Buna en iyi örnek, Avrupa’nın mutlakiyetçi devletleri üzerinde yoğunlaşan kitabında Osmanlı içinde bir bölüm yazan Perry Anderson’dır. Araştırmasını ikincil kaynaklara yoğunlaştıran Anderson, Osmanlı İmparatorluğu’nun kendisini Avrupa’dan farklılaştıran özelliklerini vurgulayarak Avrupa’nın özgün olarak nitelendirildiği tarihsel ilerleme çizgisinin altını da özellikle çizmektedir.³ Bunun dışında Osmanlıların süregelen araştırmalarda “savaşçı” bir devlet olduğu savı da örnek verilebilir, fakat buradaki temel sorunsal şudur; Osmanlıları çağdaşı olan diğer devletlerden ayıran bir “savaşçı” kimliğinin ya da modelinin geçerliliğinin sınırlarını neye göre belirleyeceğimizdir.

Osmanlı bakış açısından, “kâfir”e karşı savaş yoluyla İslam topraklarını genişletme ideolojisi padişahların saltanatının bir tür garantisi yahut kendi saltanatlarının meşrulaştırılmasında mühim bir rol niteliğindedir. Öte yandan “Türkler”e karşı savaş Habsburg hükümdarlarının da güçlü bir meşruiyet aracıydı. Dolayısıyla hem erken modern dönem Avrupa devletleri hem de Osmanlı İmparatorluğu savaş için örgütlenmişlerdi, başlıca varlık nedenleri buydu.⁴ Osmanlı’nın savaşçılık üzerinden değerlendirilmesine karşı olarak Daniel Goffman, bu savaşçı ideolojinin erken modern çağda Avrupa’daki hemen hemen her devleti açıklamak için kullanılabileceğini vurgular. Erken modern çağdaki Habsburg, Fransız ya da İngiliz devletinin var olma nedeninin de savaş olduğunu ve bir diğer yerinde yaptığı saptamayla İngiltere’de yerel birimlerdeki polis şeflerinin aynı zamanda hem polis hem de asker olduğunu belirtmektedir.⁵

¹ Tunca Kortantamer, *Ne’vî-zâde Atâyi ve Hamse’si*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1997, s. 46.

² Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara Kasım 2000, s. 21.

³ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, London 1974, s.360-380. Özellikle Bkz. 7. Bölüm: “House of Islam”.

⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ayşe Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul Nisan 2017, s. 23.

⁵ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, 4. Baskı, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul Haziran 2014, s. 20.

Bunun haricine Osmanlı kuruluşuna dair Paul Wittek'in gaza tezi, kâfire karşı "kutsal savaş" teorisini kuvvetlendirmiş ve uzun yıllar kabul görmüştür.⁶

Hem savaşçı devlet modeli hem de Osmanlı kronik yazarlarının eserlerinde geçen nizamın bozulması olayı modern dönem tarihçileri tarafından eleştirel bir okumaya tâbi tutulmadığı için, anakronik yaklaşımlardan kurtulamamaktadır. Wittek'in hala üzerinde tartışılan evladiyelik tezinin aşılması bağlamında ufuk açıcı bir şekilde Wittek'in, Ahmedî'nin İskendernâme⁷ adlı eserini kullanışı hususundaki açıklamalarıyla Heath W. Lowry, araştırmacılara alternatif göstermektedir. Çünkü Wittek, Ahmedî'nin eserinden faydalanırken oldukça seçici davranarak 344 beyitten yalnızca 13 tanesini kullanarak erken dönem Osmanlı sultanlarına atfedilmiş metnin yüzde 4'ünden azını alıntılamıştır.⁸ Dahası ise Wittek'in Türk-İslam geleneğindeki Nasihatnâme geleneğinden bîhaber gibi davranarak, İskendernâme'yi tipik bir tarihsel metin olarak değerlendirmesidir.⁹ Oysa bu metnin Osmanlı tarihi boyunca örneklerine rastladığımız hükümdarlara öğüt ve yine onların iktidarlarının meşrulaştırılması amacıyla, tıpkı Rönesans devrindeki Machiavelli'nin, Medicilere yazdığı gibi bir hedefi vardır.¹⁰

Öte yandan gazi meselesine yönelik bir diğer karşı tez ise İbn-i Batuta'nın İznik'te Orhan ile karşılaşması ve onun ihsanlarına nail olmasıdır. Batuta burada Orhan'dan "gazi" diye bahsetmez, ondan "Türkmen padişahlarının en ulusu, en zengin ve en üst beği" olarak bahseder. İbn-i Batuta'nın böyle bir tabir kullanması mühimdir, nitekim o, gaziliğin doğasını bilmeyen birisi değildir. Bunun dışında Kafadar'ın işaret ettiği şekilde gazilik yıllar boyunca değişkenlik gösteren bir terminolojidir. Örneğin Pir Sultan Abdal gerçek gazi olarak Safevîleri görmüştür. Yine bu teze yönelik Kafadar'ın zikrettiği bir örnek vardır. Kantakuzenos, çok kez müttefik olmayı tercih ettiği ve nihayetinde hükümdarı damadı olan Osmanlıların İslami yönüne önem vermemeyi tercih ettiği gerçeğidir.¹¹ Yine daha erken bir Bizans eliti olan Gregory Palamas, Osmanlı'ya esir düştüğü günlerinde yazdığı mektuplarında Orhan'ın sarayında âlimlerle tartışmaya girdiğini zikretmiştir.¹²

Gaza tezi son tahlilde Osmanlı araştırmacılarını bir hayli meşgul etmiş ve edecek gibi de duruyor. Lâkin daha yukarıda kısaca belirtildiği üzere kaynakların yüzeysel okunması ve "isteğe bağlı" bir pencereden bakma uğraşlarının, duayen tarihçiler tarafından açıkça saptanarak çürütülmesine tanık olmak, Osmanlı tarihçiliğinin seyri bakımından mühimdir. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan takriben XVI. yüzyılın ikinci yarısına değin geçen süreçte gaza, onlar için itici bir kuvvet olarak görülmüş olsa bile varlıklarının başlıca sebepleri arasında sayılmaması gerekmektedir.

Kültürel açıdan bile, birçok araştırmacı erken modern dönemde Osmanlıları yaratıcı ve üretken olmaktan çok, başka uygarlıklardan türetme olarak düşünmüşlerdir. Bu tarz değerlendirmelerde şüphesiz en büyük ölçü Batı Avrupa kaynaklı gerçekleştirilmiştir. İtalyan Rönesans'ının düşünsel devrimi, ulus-devletin önünü açmaya katkıda bulunan askeri devrim, Amerikan ve Fransız demokratik devrimleri ve İngiliz sanayi devrimi gibi cihanşümul etkiler yaratan hadiseler hep bir referans noktası olmuştur.¹³

Tarih yazımı hususunda belirtilen bu arka plan sonrasında erken modern dönemde Osmanlıların ve onunla karşılaştırılacak olan İngiltere devletinin XVII. yüzyıl içerisindeki sosyal-ekonomik ve siyasal gelişmelerini, olabildiğince bu tarz yaklaşımlardan sıyrılarak incelenmeye girişilecektir.

1. XVII. Yüzyıldan Kesitler: İngiltere ve Osmanlı'ya Genel Bir Bakış

Bir önceki yüzyılın son yıllarında kendisini göstermeye başlayan ve her iki devlette¹⁴ de emeklemeye başlayan, bir sonraki yüzyılın başından itibaren kendisini iyiden iyiye hissettiren ve birçok siyasal, toplumsal ve ekonomik krize neden olan gelişmeleri belirtmekle işe başlanabilir. XVI. yüzyılın sonunda İngiltere güçlü İspanyol armadası ile giriştiği savaşı henüz bitirmişti ve devletin hazinesi oldukça boştu.

Kraliçe Elizabeth 24 Mart 1603'de öldü ve İskoçya'nın VI. James'i halefi olarak ihtilafsız bir şekilde tahta çıktı. Öldüğünde arkasında 100.000 sterlinlik bir borç dışında pek bir şey bırakmayan Elizabeth, aslında

⁶ P. Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul 2000, s. 14.

⁷ Haz. Yaşar Akdoğan, *İskendernâme*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

⁸ Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany, 2003, s. 15.

⁹ Wittek, *age*, s. 15-17.

¹⁰ Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, Palgrave Macmillan Press, London 2003, s. 97. Ayrıca Bkz. Niccolo Machiavelli, *Prens*, Remzi Kitabevi, Giriş ve Lorenzo Medici'ye yapılan atf.

¹¹ Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çakın, Birleşik Yayınları, Ankara 2010, s. 144.

¹² Ayrıntılı bilgi için Bkz. G. Georgiades Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources," *Speculum*, January 1951, s. 104-118.

¹³ Goffman, *age*, s. 162.

¹⁴ Burada devlet kavramını 21. Yüzyılın kurumsallaşmış bir şekilde liyakate dayalı olarak kullanmıyorum. Erken Modern dönemin henüz kurumsallaşmamış, vergileri tek merkezde toplamaya çalışan ve var oluşunu savaşlar ile tesis etmeye çalışan devlet olarak kullanıyorum.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLER VE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

James'in saltanat yıllarında vuku bulacak olan toplumsal gerilimlerin sebebi olarak gösteriliyordu.¹⁵ Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 1604 yılında Sultan I. Ahmed tahta geçmiş ve kardeş katli uygulamasına son vermiştir. Bu Osmanlı veraset geleneğinde büyük bir değişimdi. Dahası Sultan I. Ahmed genç yaşında baba olmuş ve oğlu, İstanbul'da yani imparatorluğun başkentinde dünyaya gelmiş olan tek hükümdardır.¹⁶

Her iki devletin iktidarının oluşumu yeni yüzyılın başında böylece çözülmüş gibi görülüyordu, fakat durum hiç de böyle değildi. XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve son çeyreği Osmanlı için gerçekten bir kâbus gibiydi, devletin merkezileşme çabalarına direnen birçok asi tımarların önemini kaybetmesi ve likiditenin¹⁷ ters orantıda olan değerinin yükselişi, artan savaş masrafları, merkez tarafından yapılan taşışlar vb. ekonomik sorunlar taşrada beliren mütegalibelerin çevrelerinde topladıkları gruplarla isyan etmesine yol açacaktı. Bu isyanlar XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın başlarına kadar sürecek ve Mustafa Akdağ'ın deyimiyle bir tür "dirlik ve düzen" kavgası niteliği gösterecekti.¹⁸ XVI. yüzyılın son çeyreğindeki kâbusa yönelik birkaç analize yer vermek yerinde olacaktır. Bu dönemdeki krize yol açan sebepler arasında en başta nüfus artışı gelmektedir. Yüzyılın başından sonuna değin gerçekleşmiş olan bir nüfus artışı, yalnızca Osmanlı'da değil, tüm Akdeniz dünyasında etkisini gösteren tarihsel bir olgudur.¹⁹ Bu olgunun göstergesi olarak Osmanlı özelinde XVI. yüzyılın ortalarından sonlarına doğru kazalarda, kasabalarda ve büyük şehirlerde artan nüfus oranları dikkat çekmektedir.²⁰

Nüfus baskısı meselesi gerçekten de kaynakların izin verdiği ölçüde araştırmacıların konuya yaklaşımında yorum yapabilmeye olanağı vermektedir. Nüfus baskısının Anadolu'da yoğun olduğu yerler örneğin Çorum, Niksar ve Tokat düşünüldüğünde, 1520 ila 1575 yılları arasındaki süreçte nüfusun neredeyse %100 artış gösterdiği tespit edilmiştir.²¹ XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başlarına değin etkisini sürdüren nüfus baskısı meselesi hakkında tarihçiler arasında görüş ayrılıkları olsa da, geneli itibarıyla bir baskının olduğu fikri kabul edilir.²²

İngiltere'de ise farklı bir durum söz konusu değildi, nitekim merkezin çıkarttığı ekonomik yasalara karşı taşrada yaşayan topluluklar güçlü bir reaksiyon göstererek isyan etmişti. Öyle ki 1640'tan önceki yani İç Savaş'ın patlak vermesini hazırlayan yüzyıl bir enflasyon çağıydı. Buğdayın fiyatı altı kez ve genel fiyat seviyesi dört ya da beş kez artmıştı. Nüfusun büyük çoğunluğu tıpkı diğer Erken Modern devletlerinde olduğu gibi tarımla geçiniyordu. Lordundan *yeoman*'ına²³ becerikli ya da "şanslı" olan mülk sahibi sınıf çabucak zengin olabiliyordu. *Yeoman* kesiminin mülkler üzerindeki tasarrufuyla zenginleşmesi ile Osmanlı'daki *iltizam*²⁴

¹⁵ Christopher Hill, *age.*, s. 22.

¹⁶ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 115.

¹⁷ XVI. Yüzyıl ve özellikle Amerika'nın keşfi sonrasında, Avrupalı devletlerin Mezo-Amerika'dan getirip Avrupa iç piyasasına soktukları altın ve gümüşün yarattığı nakit para ihtiyacı.

¹⁸ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975; Bkz. Giriş "Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (1500-1610).

¹⁹ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C.I, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989, s.269-270.

²⁰ Bu konuda 1576'dan 1643'e kadar Amasya vilayetinin Tahrir defterlerini inceleyen Oktay Özel'in verdiği oranlar esas alınmıştır. Özel, Amasya'ya ait Tahrir kayıtlarından elde ettiği veriler doğrultusunda, bölgenin nüfusunun özellikle *caba* ve *mücerred* denilen bekar erkek nüfusunun hatırı sayılır ölçüde arttığı görülmektedir. Nüfus artışının doğrudan sebebiyet verdiği şeyler ise başta ekilecek alanın artık yeterli gelmemesi, tarımsal üretimin düşüşü ve yine buna bağlı olarak vilayet meşkunlarının buldukları bölgeleri terk etme isteğidir. Bkz. Oktay Özel, *The Collapse of Rural Order in Anatolia, Amasya 1576-1643*, Leiden Brill, Boston 2016, s. 96. Table 4, Categories of rural settlements of the kazâ of Amasya as appearing in the registers, 1520-1643.

²¹ Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 219.

²² Bkz. Leila Erder, *Suraiya Faroqhi*, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620," *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, 1979. Ayrıca: M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972.

²³ *Yeoman/Yeomanry*: Türkçe 'de "rençper" şeklinde karşılık bulunabilecek olan bu terim, XIV. yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar, mülk olarak ya da kiralama yoluyla toprağa tasarruf eden, tarlasını kendi ekip biçen küçük çiftçiler olarak kullanılan bir terimdir. *Yeomanry*, bu toplumsal kesimi ifade etmek için kullanılan terim olarak karşımıza çıkmaktadır. [Bkz. İngiltere'de Devrim Çağı'nın sonunda Uygur Kocabaşoğlu tarafından hazırlanan notlar. Çalışmada bundan sonraki benzer terimleri açıklamak için Uygur Kocabaşoğlu'nun notları esas alınmıştır.]

²⁴ *İltizam*: İltizam metodu, XVI. yüzyılın başlarından itibaren hızlı bir genişleme eğilimi içinde görünür. Bu dönemde iltizam metoduna ait modelin taşıdığı temel özellikleri şöyle özetlemek mümkündür: Maliyenin binlerce mukataadan oluşan vergi kalemleri yalnız İstanbul'da değil, aynı zamanda her mukataanın bulunduğu bölgede sürekli bir rekabet içinde tutulan taliplerin kadıya yahut mahallin en büyük maliye yetkilisine (defterdar, muhassıl vb.) yaptıkları başvuru ile muamele başlardı. Aday bu başvuruda ödeyeceği meblağı, ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerine ait liste ile her bir kefilin taahhüt ettiği meblağı ve kabulünü istediği diğer şartları belirtirdi. En uygun şartlarda en yüksek meblağı teklif eden adayın vergilendirmeyi başarabilecek ve teklif ettiği meblağı ödemeye yeterli malî gücü olduğunu belirledikten sonra, kadı kefillerin taahhüt ettiği kefalet meblağını ödeme gücüne sahip olup olmadıklarını anlamak üzere evlerine kadar giderek bizzat müşahede edip güvenilir şahitlerin de ifadeleriyle kaydettikten sonra arz tezkiresini hazırlar ve merkeze yollardı. İstanbul'da da gerekli inceleme yapılarak teklif kabule sayan görülürse iltizam mukavelesi oluşmuş sayılır ve bütün bu verileri ihtiva eden bir berat hazırlanarak gönderilirdi. Daha fazlası için Bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 155, İLTİZAM maddesi, Mehmet Genç. (online erişim tarihi: 05.01.2018, 15:59.)

modelinin benzediği söylenebilir, fakat İngiltere'den farklı olarak yukarıda bahsedilen likiditenin yaygınlaşması ile birlikte *mültezim*'lerin taşrada mütegalibe halini almasına sebep olmuştur.

1605 yılında Katolik Guy Fawks'ın Kralı, Avam ve Lordlar Kamaralarını havaya uçurma girişimi olarak bilinen *Gunpowder Plot*²⁵ bir uzlaşmaya yol açtı; ama mali konulardaki kavgalar ve James'in krallığının yetkileri konusundaki yüksek beklentileri muhalefete sebep oldu. Yani kral kendi başına karar almaktan oldukça uzaktı, çünkü bizzat kendi egemenliğini *City*²⁶'lere ve orada sermayeyi elinde bulunduran soylulara borçluymuştu.²⁷ Bütün muhafazakâr toprak sahipleri gibi Kral da fiyatlardaki artışı karşılayabilecek mülk yönetiminin yeniden düzenlenmesinde güçlük çekiyordu. Bunu yapmak zorunlu olarak onun yararına da değildi, çünkü krallık arazileri yalnızca bir gelir kaynağı değildi, bunlar aynı zamanda bir patronaj ve nüfus kaynağıydı. Elverişli koşullarda -tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi- uzun dönemli kiralamalar, hazineye yük olmadan, saraylıları ve kralın hizmetkârlarını ödüllendirmenin bir yoluydu.²⁸ Burada iktidar paylaşımına dair var olan kanıtlar tartışılmayacaktır, çünkü önümüzdeki bölümde doğrudan ele alınacaktır.

Özellikle erken XVI. yüzyıldan başlayıp, XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar İngiltere'de devam eden nüfus artışı, toprakların yetersizliğinden dolayı birçok ağaçlık alanın tarıma açılmasıyla sonuçlandı. Bu yeni araziler yoğunlaşan nüfus baskısına bir çözüm olmaktan çok, saraya yakın olan *gentry*²⁹'lerin işine yaradı. Daha sonra görüleceği gibi İç Savaş'ta kendilerine bir saf tutacaklardı. Bunun yanında *Enclosure (çitleme)*³⁰ hareketinin ekilebilir tüm tarım arazileri üzerinde uygulanması da tarımsal üretim yapan köylülerin çoğunun bu durumdan oldukça şikâyetçi olmasına ve toplumsal huzursuzluğa yol açtı.³¹

Öte yandan Osmanlı'da ise tam olarak aynı olmasa da benzer bir sorun XVII. yüzyılda kendisini gösteriyordu. Vergi yükümlüsü Osmanlı tebaası, özellikle de köylüler vergi toplama konusundaki mücadelenin edilgen seyircisi olmayarak bu bozulan sisteme tepki gösterdiler. Toplumsal mücadele bu dönemde genellikle vergi toplama girişimlerine direnme şeklinde ortaya çıktı. XVII. yüzyılın başlarında Anadolu köylüsü, köylülerinin civarında toprak bariyerler oluşturup, bu müstahkem mevkiilerin sağladığı korumaya dayanarak vergileri ödemeyi reddettiler. Kimileri ise muhteris eyalet valileri ve onların vergi tahsildarlarına karşı payitahttaki etkin şahsiyetlerin korumasını talep ettiler. Bu yeni vergi toplama şekillerinin, bir zamanlar kamuya ait kabul edilen gelirlerin özelleştirilmesi uygulamasının değişik farklılıklarını içerdiği ve sonunda bunun yönetilen kesimin toprakla olan ilişkisinde değişmeye yol açtığı göz önüne alındığında, köylülerin direnişini açıklamak çok güç olmamaktadır.³²

Osmanlı ekonomisinin üst katmanlarında para kullanımının artmakta olduğunu ve tımarlılarla diğer iddia sahiplerinin köylü artık ürünü üzerindeki taleplerinin bu sebeple çoğalma eğilimine girdiğini söyleyebiliriz. Köylüler muhtemelen ürettikleri ürünün vergi karşılığını paraya çevirmeyi hala güç ve zorlayıcı buluyorlardı. İngiltere'de vuku bulan ve genellikle krallık arazilerinin çoğu kez bir patronaj aracı olarak kullanıldığını bilmek burada oldukça önem arz etmektedir. Osmanlı'da ise bu patronaj aracı yerel eşraf ve ayanların yükseliş nedenlerini, İstanbul'da yaşayan yüksek düzey memurlar adına hareket eden taşradaki yerel mütegalibelerde aramak çokta yersiz olmamaktadır.³³ Tarımsal üretime dair Osmanlı özelinde elbette bu sayılanlar haricinde küçük buzul çağı zikredilmelidir. Nitekim XVI. yüzyılın son beş yılındaki tarımsal mahsulün ciddi derecede azalması XVII. yüzyıldaki sorunlara ortam hazırlayacaktır. XVII. yüzyılda baş gösteren isyancı taifelerin eylemlerinin bir önceki yüzyılın son çeyreğindeki iklim şartlarıyla paralellik gösterdiğini belirtmek elzemdir. Öyle ki, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren hem Avrupa'da hem de Osmanlı coğrafyasında etkisini göstermeye başlayan iklimsel değişiklikler kıtlığın yaşanmasındaki en büyük etken olarak karşımıza çıkmaktadır. White'a göre, 1560'lardan itibaren iklim oldukça kararsızlaşmış ve ağaç halkalarına dayalı bazı verilerde sırasıyla 1561, 1570 ile 1585 yılları arasında ciddi ilkbahar kuraklıkları yaşanmıştır. Bu kuraklıklar doğrudan tarım yapan köylü topluluklarının kıtlık problemi yaşamasının en büyük tetikçisidir. Daha sonrasında ise Küçük Buzul Çağı adı

²⁵ *Gunpowder Plot (Barut Suikastı)*: 5 Kasım 1605'te Parlamento'yu ve I. James'i berhava etmek için yapılan bir tertiptir. Tümü sadık Katolikler olan tertipçiler Lordlar Kamarası'nın altındaki bir mahzene 30 fiçi barut saklayarak binayı havaya uçurmayı planladılar. Ancak yazarı bilinmeyen bir mektupla ihbar edilen suikastçılar, yakalanarak idam edildiler.

²⁶ *City*: Londra'nın eski sınırları içinde kalan, Belediye Başkanı'nın yetki alanına giren, çeşitli hak, muafiyet, ayrıcalık ve özgürlüklerin yürürlükte olduğu kesim.

²⁷ Hill, *age*, s. 23.

²⁸ Hill, *age*, s. 67.

²⁹ *Gentry*: Taşralı çiftçilerle, büyük toprak sahipleri arasında yer alan İngiliz toprak sahipleri için kullanılan bir terim. İngiltere'deki arazinin yaklaşık üçte birine sahip olan gentry, taşrada çeşitli idari faaliyetleri üstlendiği gibi, ticaret ve siyasetle de yoğun olarak ilgileniyordu.

³⁰ *Enclosure (Çitleme)*: Açık tarla sistemini kapalı arazi sistemine dönüştüren ve XIX. Yüzyıl başlarında tamamlanan süreç için kullanılan bir terimdir. XVI. yüzyılda özellikle koyun yetiştirmek için yapılan geniş çaplı çitlemeler toplumsal huzursuzluklara yol açmıştır.

³¹ Ed. Kenneth O. Morgan, *The Oxford Illustrated History of Britain*, Oxford University Press, New York 1988, s. 286-293.

³² El-Haj, *age*, s. 40.

³³ El-Haj, *age*, s. 42.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

verilen bir dönem başlamış, imparatorluğun muhtelif yerlerinde yaşanan sert kış ikliminin sebebiyet verdiği iache sorunları, tarımın yapılamaması ve buna bağılı olarak isyan ikliminin doğmasıyla sonuçlanmıştır.³⁴

İşte tüm bu toplumsal huzursuzluklar her iki devlette de memnun olmayan grupların merkeze karşı bir direnme gücü olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. XVII. yüzyılda İngiltere Parlamentosu hemen hemen tümüyle mülk sahibi sınıfları temsil ediyordu. Lordlar Kamarası, en büyük toprak sahiplerinden ve piskoposlardan oluşmuştu. I. James ve I. Charles'ın saltanatında asilzadeler sınıfı unvanların cömertçe satılmasıyla sulandırılmış; bu durum her ne kadar Lordlar Kamarası'na olan saygıyı azaltmışsa da onun zenginliğini azaltmaktan ziyade arttırmıştı.³⁵ Toplumsal boyun eğmeyişin bu arka planı doğal olarak mülk sahibi insanların iç savaşın patlak verişinde Kral ya da parlamento arasında bir seçim yapma konusunda onları etkiledi. "İnsanların özellikle de aşağı ve orta sınıflardaki insanların yüzleri o kadar değişti ki" diye yazıyordu. 1642 yılına tarihlenen bir metinde ise "bir samanın kımlıdatılması bütün ülkeyi ateşe verecek ve herhangi bir adamın evinin ve eşyalarının yağmalanmasına yol açabilecek" denilmekteydi.³⁶ Osmanlı'da ise merkez-taşra siyasal güç dengesinde çalkantılar çoktan başlamıştı. XVI. yüzyılın sonuna doğru beliren yeni siyasal ve ekonomik durumda padişahın kapıkulunun sayısının süratle arttığını, sayıca güçlenen kapıkulunun İstanbul'da ve taşrada siyasal ağırlığını gittikçe hissettirdiği bir dönem söz konusuydu. Kapıkulunun sayıca artmasının ve taşra garnizonlarında görevlendirilmesinin ötesinde, siyasal gücünün yanında ülke çapında ekonomik çıkarlar sağladığını da belirtmek gerekir. XVII. yüzyıla girerken padişah hazinesinin gelirleri arttığı halde, çok sayıda kapıkulunun ve paralı asker olan sekbanların ücretlerini ödemek merkez için oldukça zorlayıcı bir şeydi. Buna paralel olarak da enflasyon döneminde kapıkulu ulufesi yeterince arttırılamamıştı.³⁷

Burada gözlemlenecek önemli husus şüphesiz Londra ve İstanbul merkezli paylaştırılan gelirler ve yine taşradaki yerel elitlerin kendilerine kazanç sağlamalarına iki merkezin de göz yummak zorunda kaldığıdır. Öyle ki Osmanlı'da merkezde oturan sultan, kapıkulu sipahisinin (altı bölük halkının) çeşitli devlet gelirlerinin toplanmasında, ya da vakıfların yönetiminde görevlendirmiş, böylece ek gelir elde etmelerini sağlamıştır.³⁸ İngiltere'de ise bu işlem hem gelirlerin toplanmasında hem de artı ürünlerin tekelleşmesi üzerinden gerçekleşiyordu. Örneğin 1601 yılında bir parlamento üyesi, tekellerin listesi okunduğunda, "Burada ekmek yok mu?" diye kinayeli bir gönderme yapıyordu.³⁹ İngiltere'de XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar neredeyse her şey tekel üzerinden gerçekleştiriliyordu, insanlar evinin duvarlarını tekel goblenleriyle kaplıyordu, tekel tüylerinin üzerinde uyuyor, vücudunu tekel sabunuyla yıkıyordu.⁴⁰

Ekonomideki bu tekelcilik XVII. yüzyıl İngiltere ve Osmanlı devletinin merkezini hatta sultan ya da kralların doğrudan kendi egemenliklerine yönelik bir kısıtlamaya kadar varacaktır. Bu da merkez ile taşra elitleri arasındaki ilişkilerin *forces intermediares*⁴¹ şeklinde yürütülmesine zemin hazırlamıştır. Fakat bu birlik çoğu zaman taşrada kendini köylülerin ezilmesi şeklinde de göstermiştir.

Öyle ya da böyle bir gerekçeye dayanarak, hükümdarın ya da onun valilerinden birinin hizmetinde olduğunu iddia eden büyük, silahlı çeteler Osmanlı topraklarını yağmalamaktan geri kalmıyordu. Genel olarak isyancı birliklerin liderleri, sınır bölgesinde bir görev almak ve Osmanlı idari sistemine dâhil olmak konusunda istekli olsalar da taşınabilir silah aygıtlarının kullanımının yaygınlaşması imparatorluğun özellikle Orta Anadolu bölgesinde huzursuzluk ve asayişsiz bir ortamın doğmasına sebebiyet verecekti.⁴² Bahsedilen huzursuzluklara örnek mahiyetinde merkezden gönderilen hükümlerde, taşradaki köylülerden çeşitli sebeplerle alınan vergi çeşitlerinden bahsedilmektedir.⁴³ Bu vergilerin devlet tarafından çoğu zaman önlenememesi şüphesiz isyan ortamını oluşturmada başat rollerden birisini oynamıştır.

Buna paralel olarak payitahttaki patlamaya hazır anlaşmazlıkların, subaylar, hallerinden memnun olmayan din adamları ve sarayın ileri gelenleri arasındaki ittifakların oluşması oldukça muhtemeldir. İstanbul sakinlerinin çoğunun sosyal durumu da bu olayların daha da büyümesini şiddetlendiriyordu. Ekonomik ve siyasal güçlülere

³⁴ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, Alfa Yayınevi, İstanbul 2013, s. 191-193.

³⁵ Hill, *age*, s. 63.

³⁶ Christopher Hill, *Dünya Altüst Oldu, İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2013, s. 27.

³⁷ Metin Kunt, Sina Akşin, *Türkiye Tarihi III, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul 1988, s.19.

³⁸ Kunt, Akşin, *age*, s. 19.

³⁹ Hill, *age*, s. 48.

⁴⁰ Hill, *age*, s. 49.

⁴¹ Forces Intermediares (Lat.): Güç odakları arasındaki bir tür bağılaşık ve yönetim.

⁴² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 67.

⁴³ "Erzurum monlâsına hüküm ki, Kazâ-i mezbûra tâbi' Mürskulî nâhiyesinde Künbed nâm karye ahâlîsi arz-ı hâl sunup; ... Mâliyye tarafından kimesne müdâhale itmeye diyü emr-i şerifim virilmişken hâliyâ beğlerbeği voyvodaları ve sübaşları tarafından bunlardan hilâf-ı şer'î şerîf müft ü meccanen yim ü yimek ve odun u arpa vü saman aldıklarından mâ'adâ ... tırpan ve kıl akçası diyü hilâf-ı şer' u kânun ve mugâyir-i defter akça teklif idüp fukarâya te'addi eyledüklerinden bildirüp men' u def olunmak babında..." T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: IX, *91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/ M. 1646-1647)*, İstanbul 2015, Hüküm 46, s. 62.

açıkça tepki gösteren bu “küçük insanlar”, XVII. yüzyılda genellikle, İslam’ın ilk yıllarındaki sadeliğe dönüşü öğütleyen, başkentte etkili olan bir hareketi benimsemek zorunda kaldılar. Zenginlik gösterileri, faiz alınması, kahve tütün kullanımlarına kadar varan yasakların delinmesi vb. şeyler protestolara neden oluyordu.⁴⁴ Dini ve radikal mahiyette bu şartlarda peyda olan *Kadızedeliler*⁴⁵ hareketi, bu hususta önem arz eder. Kadızedeliler belirtildiği gibi İslam’ın ilk yıllarında var olduğuna inandıkları “gösterişsiz yaşam” ı savunuyor ve gittikçe radikal bir hal alıyordu. Kadızedeliler, İbn Teymiyye’nin ve onun mektebine mensup olan Birgivi’nin fikirlerinden etkilenmekle birlikte, tartıştıkları konular genellikle düzenli ve sistemli bir programa dayanmayıp halk arasında yaygın olan inanç ve düşüncelere tepki mahiyetindeydi. Bu meselelerin çoğu ve bid’at konusu aslında yeni bir durum olmayıp daha önce İslam âlimleri arasında tartışılmış ve çeşitli eserlerde genişçe işlenmiştir. Kadızedeliler, yaşadıkları dönemde tenkit ettikleri meselelere tasfiyeci bir tutumla yaklaşp bütün bid’atları gerekirse şiddet kullanarak ortadan kaldırmayı amaçlamışlardı. Ancak “*emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker*” prensibini zorla uygulamaya çalışmaları devlet düzenine tehdit teşkil edince siyasî otorite buna izin vermemiştir. Bu Selefiyeci hareketin benzerlerine Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde değişik zamanlarda rastlamak mümkündür.⁴⁶

Hemen hemen yakın tarihlerde İngiltere’de de sıradan insanların arasında destek bulan benzer dinî öğretilere rastlamak mümkündür. Nitekim *Ranters*⁴⁷ hareketi bunun en açık örneklerinden birisidir. Ranter’ların iddiası herkes doğadan geldiğine göre, her şey ortaklaşa kullanılmalıdır şeklindedir. Bu görüşüyle tarikat zenginliğin reddini savunmaktadır.

Sonuç olarak bu bölümde XVII. yüzyıl Osmanlı ve İngiltere’inde farklılıklar olduğu kadar benzerliklerinde söz konusu olduğu ve Osmanlı tarihinin “biricikliği” ne karşıt olarak belli başlı sosyal-ekonomik hadiseler analiz edilmeye çalışıldı. Bundan sonraki bölümde ise kaynaklar ışığında XVII. yüzyılda her iki devletin iktidar ve ona ortak olan birtakım odakların yapısı incelenerek, hükümdarların yönetim mekanizmasındaki rolleri, merkeze bağlı patronaj ağlarının iktidarın belirlenmesindeki etkinlikleri tartışılacaktır.

2. İktidar Odakları: Parlamento ve Ulemâ

İngiltere’de iç savaş başlamadan önce I. Charles Parlamento’yu destekleyenleri şöyle uyarıyordu: “*Sonunda sıradan insanlar, kendileri adına ayağa kalkabilir, eşitlik ve bağımsız özgürlük isteyebilir... Bütün hakları ve mülkleri, her türlü aile ve liyakat farklarını yok edebilirler.*”⁴⁸

XVII. yüzyıl, gerçekten de İngiltere’de Parlamento’nun üstünlüğünün tescillendiği bir çağıdır. Kralın iktidarının güvencesi olarak beliren bu yapı, ileride onun idamını Oliver Cromwell’in başını çektiği ordu, gentry ve diğer iktidar odaklarının belirleyici olduğu bir rejimle sonuçlanacaktı. Öte yandan “*Halife-i Rüy-ı Zemîn*” Sultan II. Osman iktidarına ortak olan ve yönetim ilkelerini belirleyebilen Ulemâ tarafından tahtından edilip idam edilecekti. Bu bölümde bir iktidar odağı olarak ele alınacak her iki yapı karşılaştırılacaktır.

Buradaki temel sorunsal, İngiliz İç Savaşı sonrasında takriben 1649 yılında I. Charles’ın idamının ya da 1688’de onun oğlu II. James’in tahttan indirilmesinin “*Muhteşem Devrim*” olarak adlandırılmasına ve bunun iktidarın denetlenebilir olmasında ciddi bir avantaj sağladığına inanılmasına rağmen, sırasıyla 1648’de Sultan İbrahim’in ya da 1687’de onun oğlu olan Sultan IV. Mehmed’in tahtlarından edilmesinin kolayca “*gerileme*” işareti olarak sayıldığıdır.⁴⁹ Elbette İngiliz Parlamentosu ile karşılaştırılabilecek bir Osmanlı Parlamentosu yoktur. Buna karşın iki devlet arasındaki bu özgül farklılıklar, Osmanlı’da gerçekleşen bu tahttan indirme işlemlerinin, XX. yüzyıl tarih yazıcılarının gösterdiği gibi yalnızca bir grup asker, eşkıya ya da devşirme

⁴⁴ Faroqhi, *age*, (2017), s. 69.

⁴⁵ *Kadızedeliler*: Hareket esas itibarıyla İstanbul’da ortaya çıkıp yayılmıştır. Anadolu’da ise sadece 1065 (1655) ve 1066 yıllarında üç defa Bitlis’te bulunan Evliya Çelebi’nin Bitlis’te Kadızedeliler fırkasından geçinen bir kişiden bahsetmesi dışında örneklere rastlanmamaktadır. 1656’da hareketin yatıştırılmasının ardından vâiz Vanî Mehmed Efendi döneminde üçüncü safha başladı. Van’da doğan Mehmed Efendi medrese eğitiminin sona Erzurum’a gitti. Verdiği vaazlarla kısa zamanda şöhreti yayıldı. Bu arada 1069 (1659) yılında Erzurum valisi tayin edilen Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa ile arasında doğan yakınlık, Fâzıl Ahmed Paşa’nın 1072’de (1661) sadrazam olması ve Vanî Mehmed Efendi’yi Edirne’ye davet etmesiyle güçlendi. 1074’te (1663) İstanbul’a gelen Vanî, Sultan Selim Camii’nde vaaz vermeye başladı. IV. Mehmed’in himayesiyle önce padişahın, ardından Şehzade Mustafa’nın hocası oldu. Padişah ve sadrazamın üzerindeki etkisiyle saraydaki nüfuzu artan Vanî Mehmed Efendi sûfilere karşı tavrı aldı. 1077’de (1666) Mevlevîler’in yaptığı semâ ve Halvetî dervişlerinin Kadızedeliler tarafından “tahta tepmek” olarak adlandırılan âyinleri onun etkisiyle padişah tarafından yasaklandı. 1081’de (1670) yine sultanın çıkardığı bir fermanla meyhaneler yıkıldı. Vanî Mehmed Efendi’nin karşı çıktığı diğer bir uygulama olan kabir ziyareti de 1078 (1667) yılında padişahın emriyle yasaklandı. Hatta Osmanlı maliyesinde birçok örfî vergi bid’at olduğu gerekçesiyle kaldırıldığı gibi diğer vergilerin kütüb-i şer’iyyeye göre toplanması emredildi.

⁴⁶ *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24; s. 102. [Kadızedeliler Maddesi: Semiramis Çavuşoğlu]

⁴⁷ *Ranters*: 1649’dan itibaren önem kazanan bir İngiliz radikal grubuna verilen addır. Kimileri onlara “dini sefihler” adını takmıştır. “Ranting İlkeleri” dünya zevklerinden uzak durma konusunda ahlaki bir zayıflık anlamı ifade eder. Ranter faaliyetlerinin geçtiği yerler birahanelerdi genellikle Londra ve çevresinde toplanmıştı fakat diğer taşralarda da destekçilere sahiptiler.

⁴⁸ Hill, *age*, (2013), s. 28.

⁴⁹ Tezcan, *age*, s. 5.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

kökenliler tarafından yapıldığını, devlet içerisinde bulunan ve gerektiğinde mutabakata varıp bir sultanı indirebilen iktidar odaklarının olmadığını göstermez.⁵⁰ Nitekim bunu İngiltere'deki *Muhteşem Devrim*'den bir yıl sonra 1687 yılının 8 Kasım Cumartesi günün sabahında, Ayasofya'da ulemânın önderliğinde toplanan ve IV. Mehmed'in tahttan indirilmesini tartışan, resmen Osmanlı yönetiminde gerçekleştirilecek olan atamaları kararlaştıran bir tür konsensüsün varlığı kesin bir şekilde kanıtlamaktadır. Bu konsensüs mevcut olan patronaj ağlarını korumak için gerektiğinde merkeze karşı bir baskılama olarak kendini gösteriyor ve isyana teşebbüs edebiliyordu. İsyancılar arasındaki ittifak ise dört unsura dayanıyordu: Ordu, Ulemâ, vezir, paşa kapıları ve payitahtın sakinleri ile tüccarları.⁵¹

Görüldüğü gibi bir Parlamento olmamasına rağmen, Osmanlı Sultanlarının iktidarını kısıtlayabilen siyasi güç sahibi unsurlar XVII. yüzyıl içerisinde kendini oldukça hissettiriyordu. Daha çok *Kapı Halkı* olarak adlandırılan ve merkezden elde edilen ekonomik imtiyazlar hiç şüphe yok ki siyaseti belirleme hususunda da etkisini doğrudan gösteriyordu. Buna paralel Osmanlı devleti kendini tıpkı diğer devletlerde olduğu gibi bir dönüşüm süreci içerisinde girmişti nitekim iktidar Ulemâ ve diğer sınıfların egemen olduğu bir alan haline gelmişti.

Sultanın iktidarı ve konumu, artık marjinal ve sembolik bir hale gelmişti. Sultan kamu hizmeti ve iktidarın günlük işlerinden izole olmuştu. Koçi Bey'in haklı olarak tespit ettiği bu değişmeyi müteakip tarihsel gelişmelerde doğrulamıştır. Risalesini kaleme almasından sonra Koçi Bey'in görmeyi arzuladığı türden bir sultan tahta çıktı, ama konumunu çok uzun süre koruyamadı.⁵² El-Haj bu durumu iyice sınırlandırılmış bir role uyum sağlamayan sultanların tahtlarından edildiklerini ve yerlerine daha uzlaşmacı olanların getirilmesi şeklinde değerlendirmiştir. Yönetici elitin iyice marjinalleştirilmiş efendisi hatta ortağı olarak sultanlar, konumlarını ancak kendilerine bırakılmış çoğunlukla sembolik rolü oynamaya rıza gösterdikleri sürece muhafaza edebilmekteydiler. Gerçekten de bir sultanı tahta çıkarmak ya da tahttan indirmek, yönetici elit yani ulema içerisinde birbiriyle rekabet halindeki gruplar arasında bir yarışa işaret etmekteydi.⁵³ Öte yandan İngiliz Parlamentosu da kralın karşısında oldukça büyük yaptırımları gerçekleştiren bir yapıdaydı. Lordlar ve Avam Kamarası arasındaki çekişmenin sıklaşması geriye dönüp bakıldığında XVII. yüzyılda hükümlerlik mücadelesinin geldiği noktayı temsil ediyordu. Patron kim olacaktı, Kral ve gözdeleri mi yoksa mülk sahibi insanların seçilmiş yöneticileri mi? Avam Kamarası ve *common law*⁵⁴ hukukçuları yetkiyi Kral'a vermeyi reddediyorlardı. Parlamento ve *common law* hukukçuları krallık imtiyazının varlığını inkâr etmiyorlar, ama bu imtiyaz yeni sorunları karşılamak için kullanıldığından haklı olarak Kral'ın ve gözdelilerinin bunu daha önce görülmemiş şekilde esnettiğini düşünüyorlardı.⁵⁵

İşte tüm bu çatışmalar iç savaşa giden süreci hızlandırmakla kalmayıp, 1644-1651 yılları arasında kimin hangi safta yer alacağını da belirlemiş olacaktı ve bu süreçte yazılarını yazan ada felsefesinin en önde gelen isimlerin Thomas Hobbes, kralın safında kimlerin yer aldığını şöyle yazacaktı:“*Onun [I. Charles] ödeme yapacak hangi imkânı, silahlandırmak için hangi levazımı, yalnız bu değil, Londra Şehri'nin muazzam kesesinden ve İngiltere'de tüzel kişiliği olan hemen hemen bütün şehirlerin katkılarıyla beslenen Parlamento'nun ordusuna direnebilecek bir orduya asker toplamak için hangi olanakları vardı?... Bu işte Kral'a yardım edenler yalnızca Lordlar ve beyefendilerdi.*”⁵⁶

*Uzun Parlamento*⁵⁷, nun Avam Kamarası her zamanki gibi egemen sınıfın çeşitli kesimlerini temsil ediyordu. Gentry, tüccar ve hukukçulardan oluşuyordu. Ama seçilmiş olduğu koşullar bazı yeni özellikler ortaya çıkardı. Seçimler hiç olmadığı kadar siyasal sorunlar etrafında döndü ve pek çok üye yalnızca toplumsal statülerinden dolayı değil, belirli bir siyasal tutumu benimsedikleri için de seçildiler. Örneğin Leicester'de mücadele bir kez daha XV. yüzyıldan beri siyaseti belirlemiş olan iki büyük yerel ailenin, Greyler ve

⁵⁰ Tezcan, *age*, s. 5.

⁵¹ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s. 62.

⁵² Bkz. IV. Murad.

⁵³ El-Haj, *age.*, (2000), s.73.

⁵⁴ *Common law*: İngiltere'de Roma hukukundan, modern medeni hukuktan, kilise hukukundan ve diğer sistemlerden farklı olarak ortaya çıkmış, geliştirilmiş, formelleştirilmiş ve uygulanmış bir hukuk sistemidir. Otoritesini teamül ve görenekten alan, yönetim, kişi ve mülkiyet güvenliği ile ilgili bir hukuktur. Yazılı olan ya da olmayan kesin ve tartışılmaz kural ve ilkelerdir. Bkz. Osmanlı hukukundaki Şer'i hukukla benzeşmesi.

⁵⁵ Hill, *age*, (2016), s. 88-89.

⁵⁶ Hill, *age*, (2016), s. 145.

⁵⁷ *Long Parliament (Uzun Parlamento)*: İkinci Piskoposlar Savaşı'ndaki yenilgiden sonra, I. Charles tarafından toplanan, 1640-60 yıllarında faaliyet gösteren parlamentodur. Adını, parlamento üyelerinin onayı olmadan feshedilmesi kararından almaktadır. Kral bu parlamentoyu toplantıya çağırma konusunda tereddüt etmiş, ancak savaş masraflarının karşılanması sorunu kendisini buna mecbur etmiştir. Uzun Parlamento İç Savaş boyunca, 1648 yılına kadar toplantı halinde olmuş ve Yeni Model Ordu tarafından tasfiye edilmiştir. Tasfiye Edilmiş Parlamento (ya da Uzun Parlamento'nun bakıyesi) 1653 yılında Oliver Cromwell tarafından dağıtılmıştır. Uzun Parlamento 1660 Şubat'ında Cromwell'in Protectorate'ının düşmesinden sonra yeniden toplanmış ve 16 Mart 1660'ta resmen dağılmıştır.

Hastinglerin arasındaydı. Ancak şehir sakinlerinin, ayrıcalıklarını *Privy Council*⁵⁸ 'ın koruduğu büyük ailelerin egemenliğinden rahatsız oldukları aşikârdı. 1640 seçimlerinde Groby'den Lord Grey'e olan destek sıradan yurttaşlardan geldi. 1649 yılında Grey, Kral'ın ölüm kararını imzalayanlardan birisiydi: daha sonra Beşinci Monarşistler 'den (*Fifth Monarchists*)⁵⁹ oldu. Dolayısıyla bu geleneksel aile rekabetinin başka pek çok şey gibi, siyasal ittifaklar yoluyla dönüşmüş olduğu gözlemlenebiliyor.⁶⁰ Osmanlı'da durum biraz farklılık göstermekle beraber sınıflar arası ittifakların kurbanı olan sultanlar da artık karizmatik liderlik modeli etkisini büyük oranda kaybetmişlerdir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde sarayın, altı bölük halkı içindeki sipahi sınıfının ve yeniçerilerin gücünün gerilediği açıkça kabul edilmekteydi. Sarayın kaybolmakta olan etkisi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tahtının varisinin belirlenme sürecinde ortaya çıkmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında hanedanla ya da saray çevresiyle ilişkisi olmayan sosyopolitik güçlerce üç sultan tahta geçirilmiş ve ikisi tahttan indirilmiştir.⁶¹ Dahası artık sultanları sultan yapan ya da sultanlıktan edenler, geçmişte olduğu gibi sipahiler ya da genellikle askeri sınıf üyeleri değil, hiçbir toplumsal gruba mensup olmayan güçlerdi. Hanedanın yerini sivil bir oligarşiye dayalı kolektif liderliğin güç kazanması da aynı süreçte yaşandı. XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde sultanların çoğu eski uygulamaların sürekliliğinin göstergesi ve yeni uygulamaları meşrulaştırmada ulema tarafından kendilerinden yararlanan birer simgesel lider konumundaydılar.⁶² Bu simgesel liderlik meselesi İngiltere'de *Commonwealth*⁶³'in ilanından sonra bile Cromwell'in ve destekçilerinin meşru bir lider sayılmaması ve II. Charles'ın parlamento tarafından tekrar tahta davet edilmesi ile de açıklanabilir. Ne olursa olsun erken modern çağda krallar ya da sultanlar simgesel iktidarın sembolü niteliğini her iki uygarlıkta da muhafaza edecektir.

SONUÇ

Bu çalışmada, ilk bakışta birbirinden çok farklı iki devletin XVII. yüzyıl çerçevesi içerisinde geçirdikleri tarihsel süreçlerden birkaç olgu seçilerek analiz edildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer çağdaş Avrupalı devletlerle "karşılaştırılmazlığı" tezine birtakım veriler özenle seçilerek karşıt bir görüş ortaya atılmaya çalışıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini aşamacı olarak kuruluş, yükseliş, duraklama ve gerileme gibi bölümlenmelerle değerlendirmek yerine birinci ve ikinci el kaynaklardan faydalanarak, krizlerin sebeplerine daha geniş bir perspektifte bakılmaya çalışıldı. Bu perspektif yaratılırken şüphesiz Osmanlı sosyal ekonomik tarihine dair veriler sunulmaya çalışıldı.

Osmanlı İmparatorluğu diğer çağdaşları gibi özellikle XVI. yüzyılın sonundan başlayıp XVII. yüzyılda cereyan etmiş olan birçok idari, mali ve toplumsal krizleri atlama noktasında nasıl bir reaksiyon gösterdiği hususunun yanında, krizlerin İngiltere'de de gözlemlenebilecek ortak bir zeminin olduğu gösterildi. Bu dönüşümü temsil etmesi açısından Osmanlıların tarihin bu evresinden sonra "*İkinci Osmanlı İmparatorluğu*"⁶⁴ olarak adlandırılmasının doğru olduğu kanaatine dair olumlu bir görüş ortaya atıldı. Bunun yanında iktidar odaklarının her iki Erken Modern Dönem devletinde ne gibi etkileri olduğu ve yaşanan toplumsal gerilimlerin müsebbibi olma noktasında Parlamento ve Ulemâ'nın üstlendiği roller analiz edilmeye çalışıldı. Metodolojik açıdan siyasi değişmeyi ekonomik ve toplumsal çıkarlar ışığında ele almak niyetiyle hareket edildi. Bu noktada yalnızca büyük Avrupa güçlerinin dış politikalarına yoğunlaşıp, Osmanlı İmparatorluğu'nu "bağımlı bir değişken" olarak ele almak yerine Osmanlı idari mekanizmasında gerçekleştiği düşünülen bir "dönüşüm" olgusu üzerinden hareket edildi. Nasıl İngiliz İç Savaş'ının ardından XVII. yüzyıl İngiltere'sinde iktidarın sınırlandırılmış bir yönetim şeklinde var olduğunu ve modern devletin doğasının temeli olduğu kabul ediliyorsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen bu dönüşüm de iktidarın kısıtlanması noktasında Parlamento olmasa da Ulemâ aracılığıyla yapıldığı, yönetime doğrudan katılım sağlayan bir yapıda olduğu fikri de kabul edilmelidir.

⁵⁸ *Privy Council (Hassa Meclisi)*: İngiltere'de hükümdarın özel danışma kurulu. Kraliyet ailesinden gelen prensler, başpiskoposlar, bakanlıkların üst düzey yöneticileri arasından devlet ve hükümet işlerinde Kral'a danışmanlık yapmak üzere Kral tarafından seçilen ve daha sonra işlevleri Kabine tarafından üstlenilecek olan kurul. Bkz. Osmanlı'da sultanların atamalarını gerçekleştirdiği ve XVII. yüzyılda neredeyse devlet yönetiminin tümünde etkili olan Divân-ı Hümayun.

⁵⁹ *Fifth Monarchists (Beşinci Monarşistler)*: Adını Tevrat'taki bir kehanetten alır. Beşinci Monarşistler tarihin dönüm noktasında kendilerine önemli görevler düşüğünü, mevcut düzeni gerekirse zora başvurarak yıkmaları ve yerine İsa'nın Krallığı'nı kurmaları ve bunun içinde hazırlık yapmaları gerektiğine inanırlar. Dolayısıyla 1649 yılında I. Charles'ın idamını desteklemişlerdir.

⁶⁰ Hill, *age* (2016), s. 156.

⁶¹ Tahta çıkanlar: II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695). Tahttan indirilenler: IV. Mehmed (1648-1687) ve II. Mustafa: 1695-1703).

⁶² El-Haj, *age*, (2000), s. 81.

⁶³ *Commonwealth*: Sözlük anlamı, bir ülkenin tüm halkı, siyasal toplum, cumhuriyet vs. olan Commonwealth sözcüğü özellikle 1649 yılında Lordlar Kamarası'nı lağvedip bir Devlet Konseyi kurmasından sonra İngiltere için kullanılan bir terim haline geldi. 1653 yılında Oliver Cromwell, *Lord Protector of the Commonwealth* ilan edildi ve onun yönetimi dönemine genellikle *Protectorate* adı verildi.

⁶⁴ Tezcan, *age*, s. 191.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

Osmanlı elitinin yönetici hiizipleri toplumsal yükümlülükleri açısından dönemlerinin Batı Avrupa'sındaki muadillerinden farklı değillerdii. Yalnızca gelir kaynakları ve servetin kendi hakları olduğu fikrinde olmayıp, aynı zamanda eninde sonunda kendilerinin temel yararlanıcısı oldukları bir sistemin muhafazası için birtakım sorumluluklar da üstlendiler.⁶⁵ Tıpkı Kral I. Charles'ın gelir kaynaklarını kendi hizbinde olanlara dağıtmasına tepki gösteren Parlamento üyelerinin üstlendiği sorumluluk gibi.

KAYNAKÇA

ABOU-EL-HAJ, Rifa'at Ali, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara Kasım 2000.

ABOU-EL-HAJ, Rif'at Ali, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

ANDERSON, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, London 1974.

ARNAKİS, Georgiades G, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources," *Speculum*, January 1951, 104-118.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C.I, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989.

COOK, Michael A, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972.

ERDER, Leila, Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620," *Middle Eastern Studies*, Vol: 15, 1979, 322-345.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 4. Baskı, çev. Ayşe Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

GOFFMAN, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, 4. Baskı, çev. Ülkü Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

HİLL, Christopher, *Dünya Altüst Oldu İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim yayınları, İstanbul 2013.

—, *İngiltere'de Devrim Çağı 1603-1714*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

İ. İnan, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

IMBER, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York 2002.

KAFADAR, Cemal, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkın, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.

Kortantamer, Tunca, *Nev'i-zâde Atâyî ve Hamse'si*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1997.

—, *Nev'i-zâde Atâyî ve Hamse'si*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1997.

⁶⁵ El-Haj, *age*, (2000), s. 102.

KUNT, Metin, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*, Düzenleyen: Sina Akşin, III. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul 1988.

LOWRY, Heath W, *The Nature of the Early Ottoman State*, State Universtiy of New York Press, Albany 2003.

MORİLL, John S, "The Stuarts," *The Oxford Illustrated History of Britain* içinde, düzenleyen: Kenneth O. Morgan, 285-293, Oxford University Press, New York 1988.

ÖZEL, Oktay, *The Collapse of Rural Order in Anatolia*, Boston Leiden Press, Boston 2016.

Haz. Akdoğan, Yaşar, *İskendernâme*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: IX, 91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/ M. 1646-1647), İstanbul 2015.

TEZCAN, Baki, *The Second Ottoman Empire Political and Social Transformation in the Early Modern World*, First Published, Cambridge University Press, New York 2010.

WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

WİTTEK, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul 2000.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR
TARİH PERSPEKTİFİ